PROF. DR. A. AZMİ BİLGİN

Armağanı

EDİTÖRLER
PROF. DR. ÜZEYİR ASLAN
PROF. DR. HAKAN TAŞ

SERÜVEN YAYINEVİ

PROF. DR. A. AZMİ BİLGİN

Armağanı

Editörler

Prof. Dr. Üzeyir Aslan
Prof. Dr. Hakan Taş

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Kasım 2025

ISBN • 978-625-5749-38-3

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.
The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA
Telefon / Phone: 05437675765
web: www.seruvenyayinevi.com
e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

TAKDİM • 5

PROF. DR. ABDULLAH AZMİ BİLGİN'İN HAYATI VE ESERLERİ • 7-22

PROF. DR. A. AZMİ BİLGİN İÇİN • 23-35

ALBÜM • 37-48

MAKALELER • 49-775

ABİR, Furkan*: Mehmet Rauf'un Eylül Romanında Mekânın Psikolojik ve Kuramsal Çözümlemesi* • 50-65

AÇA, Mehmet: *Alışverişi Sohbete Dönüştüren Bir Kuşağın Çaresizliği: Alışverişte Yüz Yüze İletişim Yokluğu* • 66-76

AKGÜL, Mehmet - KAYNAK, İbrahim: *Azmi Bilgin'in Yetiştiği Sosyo-Kültürel Vasat* • 77-86

AKPINAR, İsa - KILIÇ, Muzaffer: *Ahdî-i Bağdâdî'nin Neşredilmemiş Şiirleri* • 87-124

ALKAN, Ahmet: *İlm-i Nücûma Dair Manzum Bir Risale: Manzûm Medhal* • 125-181

ALPAYDIN, Bilal - EDEBALİ, Zeynep*: "Hâke Düşmiş Bir Güherdür Bu 'Ubeydî" Yahut Ubeydî Çelebi'nin Farsça Şiirleri Üzerine* • 182-201

ALPTEKİN SARIOĞLU, Leyla: *Yûnus'un Manzûme-i Bî-Namâz'ı ve Çarhacı Miskîn'in Hâzâ Bî-Namâz İlâhisi ile Mukayesesi* • 202-219

AMOUTSKA, Elif: *Osmanlı'da Yunan Dili Eğitimi Kaynaklarından Aleksandros Konstantinidis Paşa'nın 'Usûl-i Lisân-ı Rûmî'si Üzerine* • 220-237

ASLAN, Üzeyir: *ʿAmīḳī Çelebi ve Şiirleri* • 238-295

AYDOĞAN, Hatice Aycan: *Bayramî-Melâmîlik Geleneği İçerisinde Lâmekânî Hüseyin Efendi'nin Konumu Üzerine Bir Değerlendirme* • 296-313

BATİSLAM, H. Dilek: *Divan Edebiyatında Ka'be ve Mesîhî'nin "Ka'be" Gazeli* • 314-336

CİCİOĞLU, Muhammet Nurullah: *XIX. Yüzyılda Türkistan'da Kaydedilen Halk İnanışlarıyla İlgili Bir Efsane Üzerine* • 337-353

COŞKUN, Osman: *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri ve İletişimsel Yaklaşım* • 354-375

ÇELEBİ ÖRNEK, Merve: *Halk Tıbbı ve Klasik Şiir Etkileşimi Bağlamında "Göbeği Düşmek" İfadesi* • 376-383

ÇİÇEKLİ, Gülfidan - TAŞ, İbrahim: *Kutadgu Bilig'de İzahlı İkilemeler* • 384-396

DENİZMEN, Serap: *Balat Dârülmesnevî Tekkesi Vakfiyesinden Hareketle Bir Mesnevîhânenin Teşekkülü* • 397-408

DOĞMUŞ, Dilşad: *Dergâh Dergisi* • 409-419

DURSUN ÖNEN, Kübra Fatma: *Edebiyat Programlarının Dijital Dönüşümü: Radyoda Edebiyat* • 420-441

EMRE Ö., Esra: *Kemâl Paşa-zâde Dîvânı'nda Çeşitli Âdetler ve İnanışlar* • 442-462

GASIMOVA ÇATALKAYA, Günay: *Muamma Çözümünde Yöntem Olarak Teşbih* • 463-484

GEMİCİ, Nurettin: *Osmanlı Tarih Kaynaklarına ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Kethüdâ Kara İbrahim Paşa* • 485-514

GÜLER, Büşra: *Toplumsal Cinsiyet Bağlamında "Saka Güzeli" Adlı Masalda Kadın Problemi* • 515-528

HARMANCI, M. Esat: *Hacı Bayram Veli'nin Melameti* • 529-539

KILINÇ, Abdulhakim: *Müşa'şa'lar, Fuzûlî ve Farsça Bir Kasidesi* • 540-557

KOÇ GİANNOPOULOS, Aylin: *Karamanlıca Bir Dergideki Tıbbi Yazılar* • 558-577

KORKMAZ, Feryal - TABAKLAR, Özcan: *Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'inin Giriş Bölümü Üzerine Bazı Dikkatler* • 578-586

KÖSE KARAKAYA, Merve: *Osmanlı Şiirinde Köleliğe Dair İki Terim: Tedbîr ve Müdebber* • 587-598

KÖSEOĞLU, Ekrem - ASLAN, Üzeyir: *Mehmet Uzun ve "Ormanda Yürüyüş" Hikâyesi* • 599-609

KUFACI, Osman: *Hayâlî Bey'in İmgelem Dünyasında Kalender Dervişlerinin Simgelerinden "Na'l"* • 610-620

ÖNLER, Selim: *Evliya Çelebi'nin Gözünden İstanbul'un Şehir Oğlanları* • 621-631

ÖZKAN, Mustafa: *Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Amme Cüzü Tefsirleri Hakkında* • 632-653

ÖZKAN, Utku: *Fransa Ulusal Kütüphanesi Supplément Turc 361 Numarada Kayıtlı Şiir Mecmuasının Tanıtımı ve "Vâsûht" Tarzında Yazılmış İki Gazel İle Bir Rücû Gazeli* • 654-665

ŞIVĞIN, Hilal: *Emrî Dîvânı'nda Göz Hastalıkları* • 666-676

UZUN, Mehmet Fatih: *İbn-i Bâlî'nin Emâlî Tercümesi* • 677-696

VAROL, Yunus Emre: *Ali Şîr Nevâyî'nin Leylâ vü Mecnûn'una Dair* • 697-726

YAKUT, Emrullah: *İsmet Özel'in Divan Şiiri Hakkındaki Görüşleri* • 727-740

YERLİ, Zeliha: *Klasik Türk Şiirinde "Çeñe" Üzerine* • 741-753

YILMAZ, Aslıhan - TAMAR, Fatma Nur*: Yûsuf Emirî'nin Dehnâme Adlı Eserinde "Baş" Sözcüğüyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Bakımından İncelemesi* • 754-775

OSMANLI ŞİİRİNDE KÖLELİĞE DAİR İKİ TERİM: TEDBÎR VE MÜDEBBER*

Merve KÖSE KARAKAYA**

1. Giriş

Osmanlı şiiri geleneksel ve estetik kurallar çerçevesinde ortaya konan ve yazıldığı dönemin tarihi, toplumsal yapısı, dini ve hukuki kuralları, mitolojik ve folklorik unsurlarıyla aydınlatılabilen çok katmanlı bir yapıdır. Bu katmanlı yapının anlamlandırılabilmesi için farklı disiplinlere başvurmak, kelimelerin tarihsel ve terimsel anlamlarını dikkate alarak şiirleri açıklamak, şiirlerin anlam dünyasında farklı pencereler açılmasını sağlamaktadır. Osmanlı toplumunda geniş bir yeri olan, hem askerî hem de sivil yaşamda hizmet için kullanılan kölelerin şiirdeki yansımalarına da bu gözle bakmak, şiirlerde toplumsal yaşamın, hukuki hakların, köleliğin ve köleliğe dair uygulamaların iz düşümünü fark etmemizi sağlayacaktır. Şiirlerde geçen bu hukuki uygulamalardan biri de Osmanlı toplumunda köle azat etmeyi ifade eden *tedbîr* ve azat edilen köleyi belirten *müdebber* terimleridir.

'Savaşta esir alınan, yabancı ülkelerden zorla kaçırılıp hürriyetinden yoksun bırakılan veya bir şekilde ele geçirilerek satın alınan kimse'[1] anlamına gelen köle, Osmanlı Devletinde hem askerî hem de sivil yaşamda hizmet için kullanılmış; orduda, padişah hizmetinde, tarım ve zanaat işinde, ev içi hizmette, harem ve saray hayatında yer almış ve zamanla kölelik, İslam hukuku çerçevesinde kuralları belirlenmiş bir yapı hâline gelmiştir. İslamiyet, kölelere haklarının verilmesi ve onlara iyi

* Bu makale, yazarın Prof. Dr. Ömer Zülfe danışmanlığında hazırladığı doktora tezinden üretilmiş olup TÜBİTAK BİDEB 2211 – Yurt İçi Lisansüstü Burs Programı tarafından desteklenmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, merveekose@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6554-8120

1 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* C. II, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 300-302.

davranılması ile ilgili yapmış olduğu öğütlerle birlikte kölelerin haklarının iyileştirilmesini ve köleleğin zamanla sona ermesini sağlamak amacıyla bazı düzenlemeler getirmiştir. Öncelikle köleliğin kaynaklarını savaş ve doğuma indirgemiş[2] bunun dışında hür bir kimsenin köleleştirilmesini yasaklamıştır. Ayrıca kölelere iyi davranılması, eziyet edilmemesi öğütlenmiş ve köle azat etmek büyük bir ibadet sayılmıştır.[3] Köle azat etme yöntemlerinin İslam hukuku kurallarıyla belirlenmesi ve korunması da köleliğe dair getirilen düzenlemelerin en önemlilerinden birisidir ve köleler, İslam hukukuna göre *ıtk, mükâtebe, tedbîr, istîlâd* gibi azat yöntemleriyle özgürlüğüne kavuşma olanakları bulmuşlardır.[4] Bu özgürlüğe kavuşma yöntemlerinden *tedbîr* uygulaması şiirlere de konu olmuş, tedbîrin yöntemi ve türleri, tedbîr ile azat edilen köle *müdebber* şiir estetiğine uygun şekilde hukuk terimi anlamını koruyarak kullanılmıştır. Bu çalışmada da azat yöntemlerinden biri demek olan ve efendinin ölümüne bağlı olarak gerçekleşen *tedbîr* uygulaması ve *tedbîr* ile azat edilen köleyi ifade eden *müdebber* kavramları örnekleriyle birlikte ele alınacak ve şiirlerin kölelik ile hukuk bağlantısı ortaya konulacaktır.

2. Tedbîrin Tanımı

Tedbīr, 'bir şeyi önlemek veya bir şeyin olmasını sağlamak amacıyla yapılan hazırlık, önlem', 'yönetme, idare etme' ve 'bir kişinin ölümüne bağlı olarak kölesini ya da cariyesini azat etmesi' anlamlarına gelmektedir. Arapça 'arkasını dönmek, arka, sırt' anlamındaki *d-b-r* kökünden gelmekte olan *tedbîr*, *Kâmûsu'l-muhît*'te 'işin sonunu düşünerek neticeye bakmak', 'sebepler ve vasıtalar ortaya koymak, çabalamak, gayret etmek' ve 'bir kimsenin, kölesinin ya da cariyesinin azadını kendi ölümüne bağlaması ve ölümünden sonra onların azat olmasını vasiyet etmesi'[5] anlamlarını taşıdığı ifade edilmektedir. *Vankulu Lugatı*'nda ise *tedbîr* kelimesinin aynı anlamları nakledilerek "kulu

---

2 Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*. (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1995), 121.

3 Abdurrahman Candan, *Kavram Atlası İslam Hukuku I*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 192-194.

4 Hüseyin Bayarslan, "Osmanlı Devletinde Köleleştirme ve Azat Etme Yöntemleri", *Ulak Bilge* 5/10 (2017): 449-450.

5 Mütercim Asım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, 2. Cilt, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 850.

kendiden sonra āzād etmek"[6] anlamı vurgulanmıştır. *Tedbîr* ile azat edilen köleye *mudebbe*r, cariyeye de *mudebberet* denilmektedir.[7]

Tedbīr kelimesinin ilk anlamı olan 'bir işin sonunu düşünerek önlem almak' ve 'bir şeyi yönetip idare etmek'ten yola çıkarak bir köle sahibinin, kendi ölümünden sonra kölenin durumunu düşünerek, bu durumu yönetmek ve kölenin statüsünü idare etmek için bir karara varması ve bu kararın uygulanmasını vasiyet ya da beyan etmesi anlamına ulaşılmaktadır. Arapça kökünü de düşünerek *tedbîr* kelimesinin 'kişinin kendi arkasından kölesini azat etmesi' anlamını taşıyan bir hukuk terimi ve köle azat etme yöntemi olduğu görülmektedir.[8]

3. Osmanlı Hukuku Terimi Olarak *Tedbîr*

Osmanlı hukukunda kölelik, azatlık karışmış kölelik (*müdebber, ümmüveled ve mükâteb*) ve herhangi bir azat durumu olmayan vâfir (kın) kölelik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.[9] Azatlık karışmış kölelik de, "*tedbîr, istîlâd ve kitâbet*" sözleşmeleriyle kurulan kölelik-hürriyet arası bir statüyü ifade eder.[10] Bu sözleşmelerdeki şartlar yerine geldiğinde köle hürriyetini kazanır. *Tedbîr*, efendinin ölümüne bağlı olarak kölenin azat edilmesi; *istîlâd*, ümmü'l-veled statüsünde olan çocuk sahibi cariyenin azat edilmesi ve *kitâbet* köle ile efendi arasında yapılan bir sözleşmeyle belirli bir bedel karşılığı kölenin azat edilmesi anlamlarına gelmektedir. Bu şartları belirlenmiş azat etme yöntemlerine ek olarak Allah rızası için sadaka olarak köle azat etme, dinî suç veya hata karşılığı kefaret olarak köle azat etme, devletin güvencesiyle esir ya da köle azat etme, köleye eziyet edilmesi ve dövülmesi hâlinde kölenin hür olması da Osmanlı toplumunda uygulanan diğer azat yöntemleridir. Bu yöntemler *tedbîr, istîlâd* ve *kitâbet* gibi bir sözleşme ile şartları belirlenmiş yöntemler değil, köleye hürriyetini, karar verildiği an tahsis eden yöntemlerdir.[11]

Şiirlerde terim anlamıyla yer alan ve makalenin konusunu teşkil

---

6 Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 753.

7 Mütercim Asım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, 850.

8 Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 220.

9 Feteva-yı Hindiyye, c. XIV, s. 494'ten aktaran Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 220.

10 Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, 220.

11 Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, 195-206.

eden efendinin ölümüne bağlı azat etme yöntemi olan *tedbîr*, tek taraflı irade beyanıyla yapılmakta olup bu beyana göre şartlı veya şartsız olmak üzere *mutlak, mukayyed, muallak ve muzaf* olarak dört farklı şekilde gerçekleştirilebilmektedir. Köle sahibinin, başka bir şart eklemeden yalnızca kendi ölümüne bağlı olarak kölesinin hür olduğunu birdirmesine *mutlak*; "ben bu hastalığımdan ölürsem hürsün" diyerek ölümüyle ilgili başka bir şart daha eklemesine *mukayyed*; ölüm dışında bir şart daha eklemesine *muallak*; bir vakit belirleyerek köleye hür olduğunu bildirmesine de *muzaf* adı verilmektedir.[12] Bu tedbîr sözleşmelerine göre efendi öldükten sonra ya da şartlar yerine geldikten sonra köle kendiliğinden azat olur. Ölmeden önce müdebber bir kölenin efendisi tarafından azat edilmesi de mümkündür fakat müdebber köle, satılamaz ya da bir başkasına devredilemez.[13] Normalde köleler, varislere miras kalır, fakat tedbîr durumunda köle, sahibinin ölümünden sonra hürriyetine kavuşur, varislerin müdahalesi veya başka birine devri mümkün değildir.[14] Tedbîr ile azat edilen kölelerin bu hakları, Osmanlı hukuku kurallarıyla korunmuştur. Öyle ki Ebussuud Efendi'nin bir fetvasına göre efendisini öldürme teşebbüsünde bulunan müdebber kölenin bile satışı caiz olmamakta, ancak bu köleyle kitâbet anlaşması yapılabilmektedir. Ayrıca tedbîr akdinden efendinin dönmesi Hanefî ve Mâlikî görüşlerine göre mümkün değildir. Şâfiîlerde ise iki görüş nakledilmektedir. Birinci görüş, diğer görüşlerle aynı şekilde tedbîr sözleşmesini geri dönüşü olmayan "tâlik" olarak görmekte, ikinci görüş ise tedbîri "vasiyet" olarak düşünmekte ve bu durumdan geri dönmenin mümkün olduğunu ileri sürmektedir.[15]

4. *Tedbîr* ile *Azad*ın Osmanlı Şiirindeki Yansımaları

Osmanlı şiirinde kölelik bağlamında *tedbîr*, 'efendinin kendi ölümüne bağlı olarak kölesini azat etmesi' anlamına gelen bir hukuk terimi olarak kullanılmış ve tedbîr ile azat edilen köleyi ifade eden *müdebber* ibaresiyle birlikte şiirlerde işlenmiştir. Osmanlı şiirinde âşık,

---

12 Fahrettin Atar, "Tedbir," *İslam Ansiklopedisi*, 40. Cilt, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 258.

13 Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik,* s. 220-221.

14 İzzet Şak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl)" *Osmanlı Araştırmaları* 9/9 (1996), 187.

15 Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik,* s. 220-221.

sevgiliyi efendi olarak benimsemiş gönüllü bir köledir. Bu bağlamda sevgilinin hizmetinde ve hükmünde olmak, onun eşiğinde ve huzurunda beklemek âşık için olumsuz bir durumdan ziyade, arzu edilen ve memnuniyet duyulan bir durumdur. Bu nedenle kölenin azat edilme ve özgürleşme yöntemlerinden birini ifade eden *tedbîr*, şiirlerde âşık için mutluluk kaynağı ya da olumlu bir ifade olarak görülmemektedir. Köle olarak âşığın azat edilmesi, aşktan azat edilmesi gibi düşünüleceğinden çok rağbet edilen bir durum değildir. Bu durum da şiirlere yansımış, *tedbîr*, âşığın hoşuna gitmeyen bir durum olarak ifade edilmiştir:

ben ḳuluŋı niyyet ėtmişsin ki āzād ėdesin
ay efendi baŋa hoş gelmez bu tedbīrüŋ senüŋ (Tāli'ī: Dīvān: G. 54/2)

[= Ey efendim, ben kulunu azat etmeye niyet etmişsin; ama senin bu azat etme kararın bana hoş gelmez.]

Tāli'î'nin beyitinde görüldüğü gibi *efendi, niyyet, ḳul, āzād* ve *tedbīr* gibi kelimeler birbiriyle ilişkilendirilerek *tedbîr* kelimesinin hem ilk anlamı hem de 'efendinin köleyi ölümünden sonra azat etme vasiyeti ya da beyanı' birlikte ifade edilmiştir. İlk mısrada "köleyi azat etmeye niyet etmek" ile *tedbîr*in terim anlamı açıklanmış, beyitin kölelikle bağlantısı ortaya konmuştur. Osmanlı şiirinde âşık, sevgiliye duyduğu derin aşk sebebiyle onun yanında, mahallesinde, eşiğinde bulunmak ister. Bu nedenle sevgiliye köle olmak, âşığın istekle ve şevkle içerisinde olduğu bir durumdur ve serbest kalmak istemez. Bununla birlikte efendi yani sevgili, her ne kadar ölümünden sonra kölesini/âşığını azat etmeye karar vermiş olsa da âşık, aşkın kölesidir ve bu aşktan vazgeçemez. Osmanlı şiirinde aşk, mutlak hakimiyet sahibi olan sultanla benzer özellik gösterir; âşığı hükmü altına alır ve âşığın iradesini kontrol eder. Sevgili *tedbîr* kararı verse de, bunun üzerine sevgili ölse de, âşığın bu kölelik durumundan ve bu aşktan kurtulması mümkün değildir:

geldi ḫaṭ ammā berātum ʿışḳ taḥrīr eylemez
ben ġulāmın kılmaġa āzād tedbīr eylemez (Ẕātī: Dīvān: G. 550/1)

[= Ayva tüyleri çıktı ama aşk, azatlık belgemi yazmaz; ben kölesini azat etmek için tedbîr kararı vermez.]

Taḥrīr, tedbīr, berāt, âzâd, ġulām kelimeleriyle kurulan tenasüp de yine aynı şekilde şiirin kölelik ve azat yöntemleriyle olan bağını ortaya koymaktadır. Zâtî'nin beyitinde kullanılan bu kelimeler, kölelikle ilişkilendirilir."Tahrîr" köleyi azat etme, "tedbîr" köleyi sahibinin ölümüne bağlı olarak azat etme, "berât" ise azatlık belgesi anlamlarına gelmekte

ve bu kelimeler, ilk anlamları ile birlikte kölelikle bağlantılı anlamlarıyla da şiirde yer almaktadır. Sevgilinin yüzünde ayva tüylerinin çıkması anlamına gelen *hat gelmesi*, batınî inanç ve gelenekleriyle ilişkilendirilmekte olup "insan yüzü, Allah'ın sıfat ve tezahürlerini yansıtan bir ayna"[16] olarak görülmektedir. Sevgilinin yüzünde çıkan ayva tüyleri bu aynanın pasına benzetilir ve bu pas sebebiyle sevgilinin yüzü, ilâhî tecellileri yansıtma özelliğini kaybeder. Bu durum da âşığın güzelliğini kaybetmesine, âşıkların ise sevgiliyi terk etmesine sebep olur.[17] "Hat gelmesi" ibaresinin bu anlamları ışığında Zâtî'nin beyitine bakıldığında sevgilinin yüzünde çıkan ayva tüylerine rağmen, âşığın sevgiliye duyduğu aşktan ve bağlılıktan kurtulamadığı belirtilir. Zâtî'nin bu şiirinde olduğu gibi Osmanlı şiirinde âşık, aşkın hükmünden çıkıp özgürleşemez, azat olamaz. Sevgilinin âşığı herhangi bir şekilde azat etmesi, âşık için bir özgürleşme yöntemi değildir. Çünkü âşık artık aşkın kölesi olmuştur.

Tedbîr uygulamasında, *mutlak, mukayyed, muallak ve muzaf* olmak üzere efendi tarafından ilave şart eklenip eklenmemesine göre dört çeşit bulunmaktadır. Bu tedbîr çeşitlerini de şiirlerde görmek mümkündür. Efendinin ölümüne bağlı olup başka bir şartı bulunmayan *mutlak tedbîr* ile "ben bu hastalığımdan ölürsem hürsün" diyerek ölümle ilgili bir şart eklenerek yapılan *mukayyed tedbîr* hem ilk anlamları hem de terimsel anlamları ile şiirlerde geçmektedir:

sen olmazsaŋ muḳayyed nʾola şāhum
***hilālī** ḳul olupdur saŋa muṭlaḳ (Hilālī: Dīvān: G. 49/5)*

[= Ey şahım, sen meyl etmezsen/bir şarta bağlamazsan da dert değil; Hilâlî, zaten sana kayıtsız şartsız kul olmuştur.]

Hilâlî'nin şiirindeki *şāh, ḳul, muṭlaḳ* ve *muḳayyed* kelimeleri, beyitin kölelikle ve azat yöntemleri ile olan ilgisini ortaya koymakta ve *tedbîr* uygulamasını akla getirmektedir. *Mutlak tedbîr*, ölüm dışında bir şart olmadan köleyi efendisinin ölümüne bağlı olarak azat etmektir. Bu tedbîr uygulamasında efendi öldüğünde köle kendiliğinden hürriyetine kavuşur, başka bir şey yapmasına gerek yoktur. Sevgilinin *mukayyed* olarak isimlendirilen 'ölüme bağlı bir şart ekleyerek azat etmesi' durumunda ise kölenin hürriyetine kavuşması için belirlenen şartın gerçekleşmesi

[16] Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, c. 6, (Ankara: DBY Yayınları, 2022), 287.

[17] Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, 287-289.

gerekir. Sonuç olarak bir şarta bağlanmadığında tedbîr, mutlak tedbîr olacaktır. Beyitte de bu iki terimin arasındaki tezat vurgulanmıştır. Burada ilk olarak terim anlamıyla değil, mutlak ve mukayyed kelimelerinin ilk anlamları beyit içerisinde kullanılmıştır. "Mutlak" ile âşığın 'kayıtsız şartsız' köle oluşu, "mukayyed" ile 'ilgilenme, meyl etme', anlamı beyitin içerisinde yer almış, köle ve şah benzetmeleriyle birlikte *mutlak ve mukayyed tedbîr*in terim anlamları da kastedilmiştir.

5. Tedbîr ile Azat Edilen Köle: *Müdebber*

Müdebber, 'azat edilmesi sahibinin ölümüne bağlı köle' anlamına gelen fıkıh terimidir.[18] Kelime olarak 'bir kimsenin kendi ölümünden sonra kölesini azat etmesini' ifade eden *tedbīr* kelimesinden gelmekte ve 'efendisinin ölümü sonrasında azat edilmesi tayin edilen kul' anlamı taşımaktadır.[19] Efendisi tarafından "ölümümden sonra hür olsun" ya da "ardımdan azadlısın" denilerek tedbîr akdiyle azat edilen ve hürriyeti geri verilen köleye *müdebber*, cariyeye de *müdebbere* denilmektedir.[20] Bu köleler, efendisinin ölümünden sonra kendiliğinden azat olur.[21]

Tedbîr ile azat edilen müdebber ya da müdebbere kölelerin hakları, İslam hukuku kurallarıyla korunmuştur. Efendi, bu köleleri bir başkasına satamaz ve tedbîr sözleşmesinden dönemez. Müdebber kölenin, varislerin mülkiyetine geçmesi veya başkasına devredilmesi de mümkün değildir. Hatta müdebber bir kölenin sahibine saldırması üzerine saldıran köleyi satma yetkisi bile efendisine verilmemiştir.[22] Yalnızca onu istahdam edebilir, kendi ölümünden önce azat edebilir ya da onunla kitabet sözleşmesi yaparak statüsünü değiştirebilir. Efendinin ölümünden sonra ise köle kendiliğinden azat olur. Hürriyetine kavuşan köle herhangi bir sınırlama bulunmadan hür bir kimse olarak her türlü haktan yararlanabilir.[23] Efendinin tedbîr sözleşmesinden sonra ehliyetini kaybetmesi, müdebber köleyi etkilemez. Müdebbere kölenin çocuğu da

---

18 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* 597.

19 Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, 753.

20 Mütercim Asım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, 1932.

21 Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*. (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1995), 128-129.

22 Madeline Zilfi, *Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik ve Kadınlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 145.

23 Gül Akyılmaz, *Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi,* Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 9/1, 2 (2004), 220.

annesine tabidir, doğan çocuk *vâfir (azatlık karışmamış köle)* değil, *müdebber* ve *müdebbere* olur.

6. Osmanlı Şiirinde *Müdebber*

Osmanlı toplum yaşamında müdebber kölelerin, azatlık karışmamış vâfir kölelerden farklı olan ve Osmanlı hukuku kurallarıyla korunan hür-köle arasında bir statüsü bulunmaktadır. Bir tedbîr sözleşmesiyle müdebber köleler, azat olacakları zamanı beklemekte, bu süreç içerisinde de satılma, bağışlanma ya da vakfedilme gibi durumlardan muaf tutulmaktadır. Bu kurallar şiirlere de yansımıştır:

***ġarāmī** bendesin ṣatmaḳ dilerken*
dönüp ol şeh dėdi olsun müdebber (Ġarāmī: Dīvān: G. 356/7)

[= Garâmî kulunu satmak isterken, o şeh dönüp "müdebber olsun" dedi.]

Garâmî'nin şiirinde bahsedilen, müdebber kölenin satılamayacağı ve hür-köle arası statüde olarak yalnızca efendisinin hizmetinde bulunabileceğidir. Osmanlı hukukuna göre "müdebber olsun" diyerek tedbîr kararı verilen köle ile efendi arasında bir sözleşme olduğu kabul edilir ve kölenin bu hür-köle arası statüsü ile azat hakkı hukuk kuralları tarafından korunur. Diğer azatlık karışmamış kölelerden ayrılan müdebber köleleler, haklarının hukuk kurallarıyla korunması ve köle-hür arasındaki statüleri sebebiyle daha üst bir konumda yer almakta ve bu durum şiirlere de yansımaktadır. Aşağıda, Zâtî'nin şiirinde olduğu gibi, şiirlerde özellikle kasidelerde övgüyle birlikte talih ve saadet gibi güzelliklerin övülen kimsenin kapısında, huzurunda, hizmetinde yer aldığı ve bu güzelliklerin bile övülen kişinin yaşamına bağlı olduğu *müdebber* kavramı ile ifade edilmiştir:

ey ki devlet ḳapuŋa ḫūb müdebber bende[24]
vʾey ki iʿzāz u saʿādet ṭapuŋa yār-ı ʿatīḳ (Ẕātī: Dīvān: K. 28/19)

[= Ey ki, saadet senin kapında güzel müdebber bir köle ve ey ki, cömertlik ile mutluluk senin yanında azatlı bir dosttur.]

Köle, Osmanlı şiirinde iyi ve güzel ifadelerle benzetme içerisinde çok sık kullanılmamaktadır. Köle, alt sınıfı ve aşağı mertebeyi ifade eder ve şiirde köle, efendisinin hükmünde, onun eşiğinde, hizmete hazır bir köle olarak tasvir edilir. Fakat azatlık karışmış *müdebber* ve *mükâteb* köleler, bundan biraz daha farklı bir şekilde şiire konu olmuştur. Zâtî örneğinde

[24] Müdebber: müdebbir D.

olduğu gibi olumlu, güzel ve iyi ifadeler, müdebber ve atîk köle benzetmeleriyle birlikte kullanılmıştır. *Devlet, i'zāz ve sa'ādet* kavramları ile *yār* ve *ḫūb* ifadeleri birlikte kullanılarak azatlık karışmış ve azat edilmiş kölelerin iyileştirilmiş toplumsal konumları vurgulanmıştır. Yine sevgilinin eşiğinde bekleme, onun hizmetinde ve hükmünde olma anlamı korunmuş ama köle, aşağı ve alt tabaka olarak değil, sevgilinin yanında ve hizmetinde yer alan olumlu bir durumda resmedilmiştir. Bu statüdeki mükâteb ve müdebber köleler, aynı zamanda âşıklar içerisinde de itibarlı görülmekte ve bu kölelik, âşıklar için övünülecek bir durum olarak ifade edilmektedir:

ʿuşşāḳ miyānuŋla ḫaṭuŋ bendesidür hep
kimisi müdebber geçinür kimi mükāteb (Nevʿī: Dīvān: G. 24/5)

[= Âşıklar hep belinle ayva tüylerinin kölesidir. Kimi müdebberim kimi de mükâtebim diye geçinir.]

Azatlık karışmamış vâfir köleden farklı olarak müdebber kölenin üst mertede görülmesi, itibarsız şahıs ile müdebber köle tezatıyla ortaya konarak bir başka örneği teşkil etmektedir:

sitem iḳlīm-i cūdından sürülmiş şaḫṣ-ı bī-raġbet
ḫarīm-i ḫāṣ-ı lutfında kerem ʿabd-ı müdebberdür (Nāʿilī-i Ḳadīm: Dīvān: K. 26/7)

[= Zulüm, cömertlik ülkesinden sürülmüş itibarsız bir şahıs; kerem, cömertlik hareminde müdebber bir köledir.]

Müdebber kölelik, âşık tarafından istenen ve yüksek mertebede görülen bir durumdur. Bunun sebebi âşık hem sevgiliden yaşamı boyunca ayrılmaz hem de daha iyi bir statüde, ondan ayrılmama ve ona hizmet etme garantisiyle hayatına devam eder. Müdebber kölenin tedbîr sözleşmesiyle efendisi tarafından azat edilmesi, bu azatlığı efendinin ifade ediş biçimi ve bunun üzerine kölenin minnettarlığı da şiirlerde geçmektedir:

göŋül çün eski ḳuluŋdur dėdüm ki āzād ėt
efendim ʿömri çoḳ olsun dėdi müdebberdür (Dukakinzāde Aḥmed: Dīvān: G. 50/7)

[= "Gönül eski kulundur, onu azat et" dedim. Ömrü çok olsun, efendim "müdebberdir" dedi.]

Efendi, ḳul, āzād, müdebber, 'ömür kelimeleri ile kurulan tenasüple sade ve açık bir şekilde efendinin köleyi azat etmesi tasvir edilmiştir. Burada âşık, köleye benzettiği gönlü ile birlikte *müdebber* kavramını

vurgulayarak hürriyetini kazanmasının efendinin/sevgilinin ölümüne bağlı olduğunu ifade etmekte, sevgili için "ömrü çok olsun" diyerek de minnettarlığını ve iyi düşüncesini dile getirmektedir. *Ömür* ile *müdebber* kavramı birlikte özellikle önemlidir. Çünkü yaşamı boyunca köle-hür arası statüde kalan müdebber kölenin özgürleşmesi ve hürriyetini kazanması ölümle gerçekleşmektedir. Müdebber kölenin hürriyeti, ömrün sona ermesine bağlıdır ve özgürleşme ölümle gerçekleşmektedir. Bu nedenle şiirlerde *müdebber* kavramı ömür ile birlikte kullanılmakta, hürriyete kavuşmanın aynı zamanda dünyevi hayatın esaretinden kurtulma ile ilişkili olduğu ifade edilmektedir.

Osmanlı şiirinde kölelik, aşkla iç içedir ve âşık ile âşığın gönlü, sevgilinin kölesi olarak tasvir edilir. İkisi de sevgilinin hükmünde, onun hizmetindedir. Âşığın, bu hizmetten azat olması çok zordur. Hem sevgili cefa çektiren, eziyet eden, âşığı hor gören ya da görmezden gelen biri olarak tasvir edildiğinden hem de âşık bu cefalardan ve aşktan ayrılmak istemediğinden azat olmak Osmanlı şiirinde rağbet görmez. Tedbîr ile azat, ölüm şartına bağlandığından sevgili var olduğu müddetçe de âşık hür olamaz. Bu bağlamda efendinin kölesini tedbîr ile azat ederek onun statüsünü iyileştirmesi ama aynı zamanda hizmetinde ve hükmünde kalmaya devam ettirmesi önemli bir noktadır.

Müdebber kölenin evladının da müdebber olması durumu da yine şiire yansıyan bir başka özellik olmuştur. Bu durumu Hz. Âdem'e telmih yapılarak insanoğlunun dünyaya gelişi, keder dolu bir yaşama ulaşması hayali ile ortaya konmuş ve Hz. Âdem'in cennetten azat olması ile insanoğlunun da azatlı olarak dünyaya gelmesi tasvir edilmiştir:

ādem ḳuluŋ şu dem kim cennetden oldı āzād
ġam ḫˇācesine ėtdüŋ evlādın müdebber (Rūmī: Şīrīn ü Şūriye: 87)

[= Ne zaman ki Âdem kulun cennetten azat oldu, o zaman evlatlarını gam efendisine müdebber köle eyledin.]

Burada, Hz. Adem'den başlamak üzere tüm insanoğlunun müdebber köle olarak dünyaya gönderilmesi ifade edilmiştir. Dünyevi yaşam, bir esaret olarak tasvir edilmiş ve tüm bu müdebber kullar için özgürleşme ve hürriyete kavuşmanın dünyevi hayatın sona ermesiyle olacağı vurgulanmıştır.

7. Sonuç

Sonuç olarak 'efendinin ölümüne bağlı olarak kölesini azat etmesi ya da azat edilmesini vasiyet olarak bildirmesi' anlamına gelen *tedbîr* ve

tedbîr ile azat edilen köle anlamındaki *müdebber,* hukuki karşılıklarıyla şiirin anlam alanı içerisinde yer almaktadırlar. Şiirlerde kölelik bağlamında aşkla iç içe ele alınan *tedbîr*, sevgili tarafından uygulanan bir azat yöntemi olarak kullanılmıştır. Bu azat yönteminin uygulanmasında âşığın bakış açısına göre bazı farklılıklar mevcuttur. Âşık tedbir ile azat edilmeyi hoş bir durum olarak görmez ve tedbîr ile azat olmak istemez. Bu azat yönteminin sevgilinin ölümüyle olması ve ayrılığı temsil etmesi, âşığın bu tavrına sebep olmaktadır. Bir diğer bakış açısı ise âşığın tedbîr ile azadının mümkün olmamasıdır. Bu durum da âşığın artık aşkın kölesi olması ve sevgiliden ayrılmasının imkânsızlığı ile ilişkilidir.

Ayrıca şiirlerde "tedbîr"in kölelikle bağlantısını vurgulayacak kelimeler birlikte kullanılmış, hem gerçek hem hukuki anlamı birbiriyle bağlantılı şekilde beyitlerde yer almıştır. *Tahrîr, tedbîr, berât, âzâd, gulâm* kelimelerini tenasüplü ve anlam çeşitliliğiyle kullanan Zâtî, diğer şairlerden daha katmanlı ve orijinal hayaller kurmuş, kelimelerin gerçek anlamları ile kölelik bağlamındaki anlamlarını da dikkate alarak azat olma ve kölelik kavramlarını şiirinde yansıtmıştır. Diğer şairler ise şiirlerinde, köle ile azat etme anlamını ortaya koyan gerçek yaşamla bağlantılı tasvirlerden yola çıkarak kölelik bağlamında tedbîr ile azat etmenin örneklerini vermişlerdir. Aynı şekilde müdebber köle de bir İslam hukuku terimi olarak şiirlerde geçmiş ve hür-köle arasında bir statüde olmasıyla diğer kölelerden farkı vurgulanarak kullanılmıştır. Âşığın *müdebber* olması, diğer âşıklar arasında bir itibar kazanması ile ifade edilmiş daha üst mertebede görülmüştür. Müdebber kölenin, sevgilinin hizmetinde olmaya devam etmesi, sevgilinin yaşamı boyunca âşığın ona köle olması, özellikle şiirlerde vurgulanmış ve makbul bir azatlı köle şekli olarak şiirlerde kullanılmıştır.

Kaynaklar

Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1995.

Akyılmaz, Gül. "*Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi."* Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 9/1, 2, (2004), 213-238.

Atar, Fahrettin. "Tedbir" *İslam Ansiklopedisi*, 40. Cilt. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Başpınar, Fatih. *Garâmî Dîvânı.* İstanbul: Yedirenk Yayınları, 2015.

Bayarslan, Hüseyin. "Osmanlı Devletinde Köleleştirme ve Azat Etme Yöntemleri." *Ulak Bilge* 5/10 (2017), 439-452.

Candan, Abdurrahman. *Kavram Atlası İslam Hukuku I*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.

Doğan, Enfel ve Feryal Korkmaz. *Rûmî'nin Şîrîn ü Şîrûyesi (Şîrîn ü Pervîz), Metin-Sözlük-Dizin*. Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.

Fendoğlu, Hasan Tahsin. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Feteva-yı Hindiyye, c. XIV'ten aktaran Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Gedik, Nusret. *Tâli'î Türkçe Divan İnceleme-Tenkitli Metin.* İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022.

Mütercim Asım Efendi. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, 2. Cilt. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

İpekten, Haluk. *Nâ'ilî-i Kadîm Dîvânı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2019.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* C.2. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Süzen, Hüseyin. "Dukakinzâde Ahmed Beg Dîvânı." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994.

Şak, İzzet. "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl)" *Osmanlı Araştırmaları* 9/9 (1996), 159-197.

Şentürk, Ahmet Atilla. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* C.6. istanbul: DBY Yayınları, 2022.

Tarlan, Ali Nihad. *Zâtî Dîvânı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970.

Tulum, Mertol ve M. Ali Tanyeri. *Nev'î Dîvân.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1977.

Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.

Zilfi, Madeline. *Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik ve Kadınlar.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Yağmur, Bahri. *Hilâlî Dîvânı (İnceleme-Metin).* Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1998.